पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

सप्तम-पाठः

प्रहेलिका

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिजातिः तृणं च शय्या न च राजयोगी।
आपितवर्णो न च हेमधातुः अतश्च ताम्रः सुरसः क एषः?

पदविभाग:

वृक्षाग्रवासी, न, च, पक्षिजातिः, तृणम्, च, शय्या, न, च, राजयोगी, आपितवर्णः, न, च, हेमधातुः, अतः, च, ताम्रः, सुरसः, कः एषः

अन्वय:

वृक्षाग्रवासी न पक्षिजातिः तृणं शय्या न राजयोगी आपितवर्णः न हेमधातुः अतः ताम्रः सुरसः एषः कः?

प्रहेलिका

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिजातिः तृणं च शय्या न च राजयोगी।
आपितवर्णो न च हेमधातुः अतश्च ताम्रः सुरसः क एषः?

सामान्यार्थः

वृक्षस्य उपरि भवति, किन्तु पक्षी न । तृणस्य उपरि शेते, किन्तु योगी न । पीतवर्णीयः भवति, किन्तु सुवर्णं न । सुगन्धयुक्तः ताम्रः । किम् एतत् ? 'अतः' इत्येतस्य अर्थद्वयम् - 'तस्मात्' 'तकाररहितम्' इति च । 'ताम्रः' इत्यत्र तकारः निष्कासनीयः ।

उत्तरम्

आम्रः अ-तः ताम्रः = त् + आ + म्रः = आम्रः

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

पदविभाग:

यावत्, एतान्, निरीक्षे, अहम्, योद्धुकामान्, अवस्थितान्, कैः, मया, सह, योद्धव्यम्, अस्मिन्, रणसमुद्यमे

सन्धि:

यावत् + एतान् = जश्त्व-सन्धिः
निरीक्षे + अहम् = पूर्वरूप-सन्धिः
अहम् + योद्धुकामान् = अनुस्वार-सन्धि:
कैः + मया = विसर्ग-सन्धिः रेफ:

भगवद्गीता - अन्वय: 1

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

सामान्यार्थ:

So that I may have a good look at those who are standing eager to fight and know with whom I have to fight in this enterprise of war.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	निरीक्षे
प्रथमा	-	अहम्, योद्धव्यम्
द्वितीया	-	एतान्, योद्धुकामान् ,अवस्थितान्, यावत्
तृतीया	-	कैः, मया
सप्तमी	-	अस्मिन्, रणसमुद्यमे

भगवद्गीता - अन्वय: 1

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

यावत्	यावत्कालम्	
निरीक्षे	पश्यामि	
कः निरीक्षे ?	अहम्	अर्जुनः
कान् निरीक्षे ?	एतान्	इमान्
कीदृशान् एतान् ?	अवस्थितान्	संस्थितान्
पुनः कीदृशान् ?	योद्धुकामान्	युद्धम् कर्तुम् उत्सुकान्
पुनः किं निरीक्षे ?	कैः सह योद्धव्यम्	कैः योधैः सार्धं युद्धं करणीयम्
केन योद्धव्यम् ?	मया	अर्जुनेन
कत्र योद्धव्यम् ?	रणसमुद्यमे	युद्धकार्ये
कीदृशे रणसमुद्यमे ?	अस्मिन्	एतस्मिन्

भगवद्गीता - अन्वय: 1

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

अन्वय:

यावत् एतान् योद्धुकामान् अवस्थितान् निरीक्षे, अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यम् |

तात्पर्यम्

अर्जुनः कृष्णम् इति उक्तवान् - सेनयोः उभयोः मध्ये तावत्कालं मम रथं स्थापय, यावत्कालम् अहम्त्र युद्धं कर्तुम् औत्सुक्येन संस्थितान् पश्यामि, अस्मिन् युद्धकार्ये मया कैः सह युद्धं करणीयम् इत्यपि अवलोकये ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

यावत्	त. न. द्वि. ए.
एतान्	द. पु. द्वि. ब.
निरीक्षे	ईक्ष् धातुः निर् उपसर्गः आत्मनेपदी लट्-लकार: उ. ए.
अहम्	अस्मद् शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु समानः प्र. ए.
योद्धुकामान्	अ. पु. द्वि. ब.
अवस्थितान्	अ. पुं. द्वि. ब.
कैः	म. पु. तृ. ए.
मया	अस्मद् शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु समानः तृ. ए.
सह	अव्ययम्
योद्धव्यम्	अ. न. प्र. ए.
अस्मिन्	म. पु. स. ए.
रणसमुद्यमे	अ. पुं. स. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

पदविभाग:

योत्स्यमानान्, अवेक्षे, अहम् (पूर्वरूपसन्धिः), ये, एते (यान्तवान्तदेशसन्धिः), अत्र (पूर्वरूपसन्धिः), समागताः, धार्तराष्ट्रस्य, दुर्बुद्धेः, युद्धे (विसर्गसन्धिः), प्रियचिकीर्षवः।

सन्धि:

अवेक्षे + अहम् = पूर्वरूप-सन्धिः
ये + एते = यान्तवान्तदेश-सन्धिः
एते + अत्र = पूर्वरूप-सन्धिः
दुर्बुद्धेः + युद्धे = विसर्ग-सन्धिः रेफ:

भगवद्गीता - अन्वय: 2

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

सामान्यार्थ:

I wish to see those gathered here ready to fight in this battle in order to please the evil-minded son of Dhrtarastra.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- अवेक्षे
प्रथमा	- अहम्, ये, एते, समागताः, प्रियचिकीर्षवः
द्वितीया	- योत्स्यमानान्
षष्ठी	- धार्तराष्ट्रस्य, दुर्बुद्धेः
सप्तमी	- युद्धे
अव्ययम्	- अत्र

भगवद्गीता - अन्वय: 2

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

अवेक्षे		पश्यामि
कः अवेक्षे ?	अहम्	अर्जुनः
कान् अवेक्षे ?	योत्स्यमानान्	ये युद्धं करिष्यन्ति तान्
कीदृशान् योत्स्यमानान् ?	ये एते समागताः	इमे सम्मिलिताः
कुत्र समागताः ?	अत्र	रणभूमौ
कीदृशाः समागताः ?	प्रियचिकीर्षवः	अभीष्टं पूरयितुम् इच्छन्तः
कस्य प्रियचिकीर्षवः ?	धार्तराष्ट्रस्य	दुर्योधनस्य
कीदृशस्य धार्तराष्ट्रस्य ?	दुर्बुद्धेः	दुष्टचित्तस्य
कुत्र प्रियचिकीर्षवः ?	युद्धे	सङ्ग्रामे

भगवद्गीता - अन्वय: 2

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

अन्वय:

ये एते युद्धे दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य प्रियचिकीर्षवः अत्र समागताः, [तान्] योत्स्यमानान् अहम् अवेक्षे ।

तात्पर्यम्

सङ्ग्रामे दुष्टचित्तस्य दुर्योधनस्य अभीष्टं पूरयितुम् इच्छन्तः ये अस्यां रणभूमौ सम्मिलिताः, तान् योधान् अहं पश्यामि । [तावत् रथं स्थापय]

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

योत्स्यमानान्	अ. पु. द्वि. ब.
अवेक्षे	ईक्ष् धातुः अव उपसर्गः आत्मनेपदी लट्-लकार: उ. ए.
अहम्	अस्मद् शब्दः प्र. ए.
ये	द. पु. प्र. ब.
एते	द. पु. प्र. ब.
अत्र	अव्ययम्
समागताः	अ. पु प्र. ब.
धार्तराष्ट्रस्य	अ. पु ष. ए.
दुर्बुद्धेः	इ. पु. ष. ए.
युद्धे	अ. नपुं. स. ए.
प्रियचिकीर्षवः	उ. पु. प्र. ब.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥

पदविभाग:

एवम्, उक्तः, हृषीकेशः, गुडाकेशेन, भारत, सेनयोः, उभयोः, मध्ये, स्थापयित्वा, रथोत्तमम्, उवाच, पार्थ, पश्य, एतान्, समवेतान्, कुरून्, इति

सन्धि:

उक्तः + हृषीकेशः = विसर्ग-सन्धिः उकार:
हृषीकेशः + गुडाकेशेन = विसर्ग-सन्धिः उकार:
सेनयोः + उभयोः = विसर्ग-सन्धिः रेफ:

सन्धि:

उभयोः + मध्ये = विसर्ग-सन्धिः रेफ:
पश्य + एतान् = वृद्धि-सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥

सामान्यार्थ:

Krishna, who was told thus by Arjuna, placed the excellent chariot in between the two armies and said, “O Paartha! See these assembled Kurus”.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- उवाच, पश्य
संबोधन प्रथमा	- भारत , पार्थ
प्रथमा	- उक्तः, हृषीकेशः
द्वितीया	- रथोत्तमम्, एतान्, समवेतान्, कुरून्
तृतीया	- गुडाकेशेन
षष्टी	- सेनयोः, उभयोः
सप्तमि	- मध्ये
अव्ययम्	- एवम्, स्थापयित्वा, इति

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

भारत		धृतराष्ट्रम्
क्रियापदम्	उवाच	अब्रवीत्
कः उवाच ?	हृषीकेशः	कृष्ण:
कीदृशः हृषीकेशः ?	उक्तः	
कथम् उक्तः?	एवम्	
केन उक्तः ?	गुडाकेशेन	अर्जुनेन
किम् कृत्वा उवाच ?	स्थापयित्वा	
कं स्थापयित्वा ?	रथोत्तमम्	

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

कुत्र स्थापयित्वा ?	मध्ये	
कयोः मध्ये ?	सेनयोः उभयोः मध्ये	
किम् उवाच ?	पार्थ! पश्य	अवलोक्य
कः पश्य ?	त्वम्	
कान् पश्य ?	कुरून्	कौरवान्
कीदृशान् कुरून् ?	समवेतान्	तत्र आगतान्
पुनः कीदृशान् ?	एतान्	

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥

अन्वय:

हे भारत! एवं गुडाकेशेन उक्त: हृषीकेश:
उभयो: सेनयो: मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वा
उवाच "पार्थ एतान् समवेतान् कुरून् पश्य" इति।

तात्पर्यम्

यथा अर्जुनेन उक्तः तथा श्रीकृष्णः सेनयोः उभयोः मध्ये उत्तमं रथं स्थापयित्वा एवम् उक्तवान् ।

एतान् सम्मिलितान् धार्तराष्ट्रस्य सेनां पश्य इति।

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

एवम्	अव्ययम्
उक्तः	अ. पु. प्र. ए.
हृषीकेशः	अ. पुं प्र. ए.
गुडाकेशेन	अ. पुं. तृ. ए.
भारत	अ. पुं. सं.प्र. प्र. ए.
सेनयोः	आ. स्त्री ष. द्वि.
उभयोः	आ. स्त्री ष. द्वि.
मध्ये	अ. पु. स. ए.
स्थापयित्वा	अव्ययम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

रथोत्तमम्	अ. पु. द्वि. ए.
उवाच	वच् धातुः, परस्मैपदी लिट्-लकार: प्र .ए.
पार्थ	अ. पुं. सं.प्र. प्र. ए.
पश्य	दृश् धातुः परस्मैपदि लोट्-लकार: म. ए.
एतान्	द. पु. द्वि. ब.
समवेतान्	अ. पु. द्वि. ब.
कुरून्	उ. पु. द्वि. ब.
इति	अव्ययम्

घट्टकुटीप्रभातन्यायः

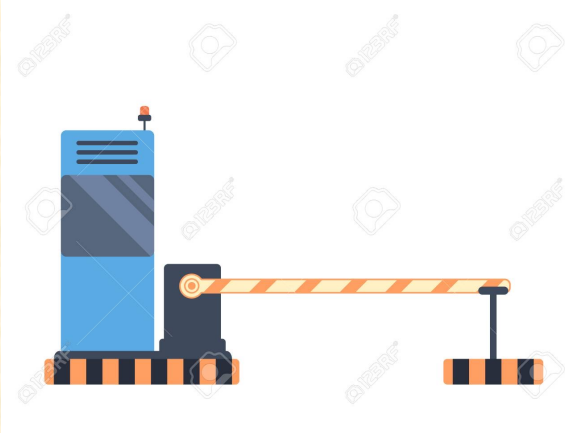

मार्गस्य उपयोगार्थं धनं दातुं स्थलं घट्टकुटी इति उच्यते।

एकः यात्रिकः यात्र-समये एकदा सायंकाले घट्टकुट्याः समीपे आगतवान्। तत्र तेन मार्गस्य उपयोगार्थं धनं दातव्यम्। किन्तु सः वित्तम् दातुं न इष्टवान्। अतः अन्य मार्गं स्वीकृत्य तेन मार्गेण गन्तुं निश्चितवान्।

पूर्ण-रात्रौ भिन्न- भिन्न मार्गेषु अटितवान्। समयः अतीतः। प्रातः काले सूर्योदयः अभवत्। तदा यत्र घट्टकुटीं निराकृत्य अन्य मार्गं स्वीकृतवान् तत्रैव आगतवान् इति इष्टवान्। तस्य परिश्रमः सर्वः व्यर्थः।

यदा परिश्रमेण प्रयत्नेन चापि कार्यस्य अग्रे न गत्वा असफलाः भवामः अथवा कार्यस्य आरम्भे एव वयं स्थिताः घट्टकुटीप्रभातन्यायः प्रयुज्यते।

घुणाक्षरन्यायः

घुणः पत्रेषु रन्ध्रं कृत्वा पत्राणि खादति। एषः ताल पत्रेषु रन्ध्रं उत्पादयितुं कीटः अस्ति।

यदा घुणः पत्रेषु रन्ध्रं करोति कदाचित् तत् रूपं अक्षराणि इव दृश्यते। घुणः पत्रेषु अक्षरं दर्शयितुं प्रयत्नं न करोति। किन्तु यत् रन्ध्रं घुणेन कृतं तत् अक्षरम् इव दृश्यते।

समानं यदा प्रयत्नं विना किमपि सम्भवति अथवा सिद्ध्यति तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते